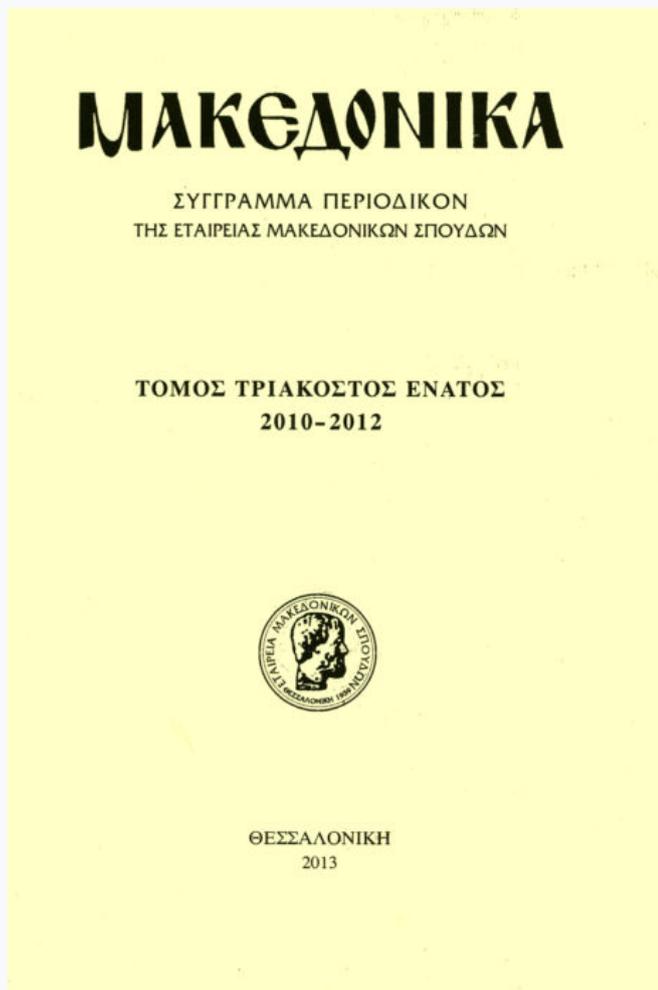

Μακεδονικά

Τόμ. 39, Αρ. 1 (2010)

39

Δυτική νεκρόπολη Θεσσαλονίκης: παλαιά και νέα ευρήματα

Κυριάκος Ι. Κωνσταντούλας

doi: [10.12681/makedonika.690](https://doi.org/10.12681/makedonika.690)

Copyright © 2014, Κυριάκος Ι. Κωνσταντούλας

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Κωνσταντούλας Κ. Ι. (2010). Δυτική νεκρόπολη Θεσσαλονίκης: παλαιά και νέα ευρήματα. *Μακεδονικά*, 39(1), 65–82. <https://doi.org/10.12681/makedonika.690>

ΔΥΤΙΚΗ ΝΕΚΡΟΠΟΛΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ: ΠΑΛΑΙΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Οι κοινοί χώροι ταφής στον ελληνικό χώρο από την πρώτη εμφάνιση τους μέχρι και τα παλαιοχριστιανικά χρόνια δημιουργούνται και αναπτύσσονται πάντα εκτός των ορίων του πολιόματος ή τα τείχη της πόλης, δίπλα ή κοντά στις πύλες και στις δύο πλευρές των οδών, που οδηγούσαν στις γειτονικές πόλεις και την ενδοχώρα¹. Η επιλογή αυτών των περιοχών ως χώρων ταφής ήταν αναγκαστική, αφενός γιατί ήταν οι μόνες εκτός ατομικής ιδιοκτησίας και «ελεύθερες» σε κοινή χρήση, αν και δεν μπορεί να αποδοθεί σε αυτές ο χαρακτηρισμός δημόσια γη, και αφετέρου γιατί εξυπηρετούσαν τις πρακτικές ανάγκες πρόσβασης και ταφής σε κάθε εποχή του έτους και με οποιοδήποτε καιρικές συνθήκες².

Στη Θεσσαλονίκη αναπτύχθηκαν δύο μεγάλοι χώροι ταφής στις δύο πλευρές της πόλης, ανατολικά και δυτικά, γι' αυτό και ονομάστηκαν συμβατικά ανατολικό και δυτικό. Λίγοι ελληνιστικοί τάφοι και ακόμα πιο λίγοι ρωμαϊκοί οι οποίοι ανασκάφτηκαν σε περιοχή που επεκτάθηκε η πόλη κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, καθιστούν υπαρκτή της πιθανότητα να υπήρχε και άλλος χώρος ταφής στο πεδινό τμήμα νότια της ελληνιστικής Θεσσαλονίκης και μέχρι τη θάλασσα, ο οποίος χάθηκε με την επέκτασή της³.

1. D. Kurtz – J. Boardman, *Έθιμα ταφής στον αρχαίο ελληνικό κόσμο*, Αθήνα, Εκδόσεις Μ. Καρδαμίτσα, 1994, σσ. 87-90, 144-154, και 177-178. Η ταφή των νεκρών μέσα στην πόλη άρχισε τον 6ο μ.Χ. αι. στη Θεσσαλονίκη. Για το θέμα βλ. Ε. Μαρκή, *Το τέλος της αρχαιότητας και η εισαγωγή των νεκρών στην πόλη. Η περίπτωση της Θεσσαλονίκης*, 10ο Συμπόσιο Βυζαντινής και μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, 1990, σσ. 41-42.

2. Για το πολεοδομικό σύστημα της Θεσσαλονίκης βλ. Μ. Vittì, *Η πολεοδομική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης από την ίδρυση της έως τον Γαλέριο* [ΥΠΠΟ/Δημοσιεύματα Αρχαιολογικού Δελτίου, αρ. 160], Αθήνα 1996 σσ. 67-86· ο ίδιος, «Tessalonica: Bilanci e Agiornamenti», Atti del Secondo Congresso di Topografia Antica. La città Romana, Roma, (15-16 Maggio 1996), στο *Rivista di Topografia Antica* VIII (1998). Τα τελευταία χρόνια έχουν βρεθεί τμήματα τριών δρόμων στον χώρο του ανατολικού νεκροταφείου. Βλ. Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, «Ανασκαφή στο ανατολικό νεκροταφείο της αρχαίας Θεσσαλονίκης, ΔΕΘ 1988», *ΑΕΜΘ* 13 (1999) 210 εικ. 3· Μ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, «Το αρχαίο ανατολικό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης και τα θαμμένα μουσικά της Διεθνούς Έκθεσης», *Θεσσαλονικέων Πόλις* 12 (2003) 24 σημ. 30, 31· Α. Τόσκα – Β. Αλλαμανή – Χ. Μιχελάκη – Π. Φωτιάδης, «Συγκρότημα αποθηκών έξω από τα ανατολικά τείχη της Θεσσαλονίκης», *ΑΕΜΘ* 11 (1997) 421 εικ. 8.

3. Βλ. Μ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, *ΑΔ* 53 (1998), Χρον. Β2, 558. Ανασκαφή στην οδό Αγίου Δημητρίου δώδεκα τάφων ύστερης κλασικής και ελληνιστικής περιόδου. Επίσης

Το δυτικό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης αντικείμενο αυτής της παρουσίασης αναπτύχθηκε κατά μήκος της οδού Λαγκαδά από την περιοχή της πλατεία Δημοκρατίας (Βαρδάρη) μέχρι την οδό Αγίων Πάντων και τον Συνοικισμό Τυρολόης, σποραδικά μέχρι την οδό Γιαννιτσών, την περιοχή της Ξηροκρήνης και τα βορειοδυτικά όρια του Δήμου Αμπελοκήπων. Η χρήση της περιοχής αυτής ως χώρου ταφής χρονολογείται με βάση τα αρχαιολογικά δεδομένα από τον 3ο π.Χ. μέχρι και τα τέλη του 6ου μ.Χ. αι. Η παύση της χρήσης του χώρου ως νεκροταφείου δεν κάλυψε τελείως τα ίχνη του ή έστω την ανάμνηση της χρήσης, καθώς υπάρχει ιστορική αναφορά του 10ου μ.Χ. αι., όπου αναφέρεται καθαρά η χρήση δύο περιοχών ανατολικά και δυτικά της πόλης για την ταφή των νεκρών⁴.

Οι πρώτες ανασκαφικές έρευνες

Η πρώτη αρχαιολογική έρευνα στον χώρο του δυτικού νεκροταφείου έγινε το 1913 από τον πρώτο έφορο αρχαιοτήτων της Θεσσαλονίκης Γ. Οικονόμου κοντά στην πλατεία Δημοκρατίας. Ήταν όπως και όλες οι επόμενες σωστικού χαρακτήρα και αποκάλυψε άγνωστο αριθμό τάφων ύστερης ρωμαϊκής περιόδου με πολλά ευρήματα, κυρίως μυροδοχεία, ειδώλια και νομίσματα. Από το 1913 μέχρι το 1960 υπάρχουν αναφορές μόνο για έξι ακόμα ανασκαφές, χωρίς να διευκρινίζεται σε όλες ο αριθμός και ο τύπος των τάφων και πάντα με σύντομη ή και καμία αναφορά σε κινητά ευρήματα. Και οι επτά ανασκαφές πραγματοποιήθηκαν στην ίδια περιοχή, δυτικά και βόρεια της πλατείας Δημοκρατίας⁵ (Χάρτης 1).

Για τα επόμενα δέκα χρόνια διαθέτουμε σύντομες δημοσιεύσεις δεκαπέντε ανασκαφών στις οποίες βρέθηκαν δώδεκα μεγάλες μαρμάρινες και λίθινες σαρκοφάγοι, καμαρωτοί, κιβωτιόσχημοι και κεραμοσκεπείς τάφοι, χωρίς όμως να προσδιορίζεται ο αριθμός κάθε τύπου τάφων. Ο συνολικός αριθμός των τάφων πιθανώς ξεπερνούσε κατά πολύ τις τρεις εκατοντάδες. Σχετικά σύντομες ή και ανύπαρκτες είναι οι αναφορές στα κινητά ευρή-

1. Κανονίδης – Αικ. Κούσουλα, ΑΔ 51 (1996), Χρον. Β2, 498-499. Ανασκαφή στην οδό Πατριάρχου Ιωακείμ 22, τεσσάρων τάφων ρωμαϊκής περιόδου.

4. Μ. Γ. Δήμιτσας, *Η Μακεδονία εν λίθις φθεγγομένοις και μνημείοις σωζομένης*, τ. I & II, Θεσσαλονίκη, φωτομηχανική ανατύπωση Ι.Μ.Χ.Α, 1988 (Αθήνα 1896), σ. 408 σημ. 1.

5. Για τους εκτενέστερα δημοσιευμένους καταλόγους ανασκαφών στο δυτικό νεκροταφείο Θεσσαλονίκης βλ. Δ. Ναλπάντης, *Ανασκαφή στο οικοπέδο του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού στη Θεσσαλονίκη. Ταφές και ευρήματα* [ΥΠΠΟ/Δημοσιεύματα Αρχαιολογικού Δελτίου, αρ. 85], Αθήνα 2003, σσ. 162-165 Δ. Μακροπούλου, *Τάφοι και ταφές από το Δυτικό Νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης (β' μισό 3ου αι. - 6ος αι. μ.Χ.). Δομικά χαρακτηριστικά – ταφικές πρακτικές – κινητά ευρήματα* (αδημ. διδακτ. διατρ.), Αθήνα 2007, σσ. 19-20.

ματα, δηλαδή όλα τα αντικείμενα που έχουν βρεθεί μέσα ή έξω από τους τάφους σε αδιατάρακτα στρώματα ή επιχώσεις και είναι κατά περίπτωση κτερίσματα, προσωπικά αντικείμενα του/της νεκρού/ής, ή αντικείμενα που χρησιμοποιήθηκαν κατά την ταφή ή για τις μεταθανάτιες τελετουργίες και τοποθετήθηκαν μέσα στον τάφο ή απορρίφθηκαν στο χώρο γύρω από τον τάφο. Οι λίγες αναφορές δείχνουν ότι οι περισσότεροι τάφοι ήταν ακτέριστοι, ενώ οι λίγοι κτερισμένοι είχαν λίγα και καθημερινής χρήσης αντικείμενα, συνήθως πήλινα μυροδοχεία και οινοχόες. Σχετικά σπάνια βρίσκονταν ειδώλια, γυάλινα μυροδοχεία, κοσμήματα, περόνες και πόρπες, αντικείμενα που εντάσσονται στην κατηγορία των προσωπικών αντικειμένων⁶.

Οι δημοσιευμένες ανασκαφές, παρότι λίγες και με ελλιπή στοιχεία, έδωσαν πολλές και πολύτιμες πληροφορίες για το ίδιο το νεκροταφείο. Η μεγάλη διασπορά των χώρων ταφής διέυρνε κατά πολύ τα γεωγραφικά όρια του δυτικού νεκροταφείου και έκανε αντιληπτό ότι ήταν πολύ πιο εκτεταμένο από ότι φαινόταν αρχικά και όχι ενιαίο. Ταυτόχρονα η ανασκαφή μερικών τάφων ελληνιστικής περιόδου διέυρνε κατά πολύ τα χρονικά όρια χρήσης του χώρου ως νεκροταφείου. Σημαντικά κινητά ευρήματα η περίοδος αυτή δεν έχει να επιδείξει σύμφωνα με τα δημοσιευμένα στοιχεία. Αποτέλεσαν όμως πολύ σημαντικά ευρήματα μερικά ταφικά μνημεία, όπως ο καμαρωτός τάφος της οδού Νίγδης 8 με τις θαυμάσιες τοιχογραφίες στο εσωτερικό του και οι μαρμάρινες σαρκοφάγοι με τις σχεδόν ολόγλυφες παραστάσεις στα πλευρικά τοιχώματα και τις ξαπλωμένες μορφές στο κάλυμμά τους, μνημεία που δείχνουν ιδιαίτερη οικονομική ευρωστία αλλά και αισθητική καλλιέργεια⁷.

6. Μεγάλη απώλεια για την πρώτη αυτή περίοδο ανασκαφικής έρευνας του νεκροταφείου αποτελεί το γεγονός, ότι άγνωστος αριθμός ανασκαφών αυτής της περιόδου πραγματοποιήθηκε χωρίς να τηρηθεί ημερολόγιο ανασκαφής και χωρίς να δημοσιευθούν ή να τύχουν απλής έστω αναφοράς σε κάποιο επιστημονικό περιοδικό, με αποτέλεσμα να χαθούν για πάντα πολύτιμες πληροφορίες. Άγνωστος είναι και ο αριθμός των ανασκαφών, η μερική δημοσίευση των οποίων υποβάλλει, ότι υπήρχαν ημερολόγια ανασκαφής, αυτά όμως δεν βρίσκονται στα αρχεία της αρμόδιας υπηρεσίας στερώντας την έρευνα από πολύτιμες πληροφορίες. Γι' αυτές τις ανασκαφές όμως υπάρχει πάντα η ελπίδα, ότι τα ημερολόγια θα βρεθούν και θα επιστραφούν στον φορέα που ανήκουν.

7. Πρόκειται για τον λεγόμενο τάφο του Ευστοργίου, οι τοιχογραφίες του οποίου εκτίθενται στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού της Θεσσαλονίκης. Για την πιο πρόσφατη δημοσίευση του τάφου, όπου και όλη η παλαιότερη βιβλιογραφία, βλ. Εντ. Μαρκή, *Η Νεκρόπολη της Θεσσαλονίκης στους υστερορωμαϊκούς και παλαιохριστιανικούς χρόνους (μέσα του 3ου έως μέσα του 8ου αι. μ.Χ.)* [ΥΠΠΟ/Δημοσιεύματα Αρχαιολογικού Δελτίου, αρ. 95], Αθήνα 2006, σσ. 221-222, Σχ. 73, 93-95, πίν. 5α, 12α, 23α, 60γ, 61-β. Στην ίδια σχολιάζονται και άλλοι καμαρωτοί τάφοι με πλούσιο εικονογραφικό διάκοσμο. Για τις σαρκοφάγους της Θεσσαλονίκης βλ. G. Koch – H. Sichtermann, «Römische Sarkophage», *Handbuch der Archaeologie* 34 (München 1982). Βλ. επίσης Φ. Πέτσας, «Χρονικά

Οι νεότερες ανασκαφικές έρευνες

Από τη δεκαετία του 1970 μέχρι σήμερα πραγματοποιήθηκαν τουλάχιστον ενενήντα σωστικές ανασκαφές σε όλη την έκταση του δυτικού νεκροταφείου⁸ (Χάρτης 1). Η έλλειψη ακριβούς αριθμού οφείλεται στη συνεχιζόμενη ελλιπή δημοσίευση, καθώς άγνωστος αριθμός ανασκαφών δεν έχει τύχει ούτε απλής αναφοράς στο *Αρχαιολογικό Δελτίο*. Με συντηρητικούς υπολογισμούς πρέπει να έχουν ανασκαφεί πάνω από 2.000 τάφοι όλων των τύπων, με πολύ περισσότερες ταφές αφού έχουν βρεθεί πολλαπλοί ενταφιασμοί σε πολλούς τάφους κυρίως παλαιοχριστιανικής περιόδου.

Η ιδιαίτερα πλούσια τυπολογία τάφων αναδεικνύει και σε αυτή την περίοδο τα ίδια τα ταφικά μνημεία ως το πιο σημαντικό εύρημα των ανασκαφών αυτών. Ανάμεσα στο πλήθος των ανασκαμμένων τάφων ξεχωρίζει, ένα μεγάλο πεντάκογχο μαρτύριο, ένα μανσωλείο, ένα cubiculum, πολλές μαρμάρινες σαρκοφάγοι και πολλά συγκροτήματα κμαρωτών τάφων, μερικά περίκλειστα με ψηλό και ισχυρό περίβολο. Σημαντικά ταφικά μνημεία αποτελούν και τα επιτάφια βωμοειδή Σήματα, που ανασκάφτηκαν σε πολλά οικοπέδα του νεκροταφείου.

Τα κινητά ευρήματα που έχουν δημοσιευθεί είναι σχετικά λίγα αλλά ενδεικτικά και κάθε είδους. Τα περισσότερα είναι σκευή καθημερινής χρήσης που σχετίζονται με ταφικά και μεταθανάτια έθιμα, συνήθως έχουν βρεθεί εκτός τάφων και σώζονται σε αποσπασματική κατάσταση. Στο εσωτερικό των τάφων έχουν βρεθεί κυρίως αντικείμενα τα οποία ανήκαν στον/η νεκρό/ή και τοποθετήθηκαν μαζί του, όπως πήλινα, γυάλινα και σπάνια χάλκινα μυροδοχεία, κοσμήματα από χρυσό και γυαλί, οστέινες και μεταλλικές περόνες, χάλκινες πόρπες, δαχτυλίδια απλά ή με εγχάρακτους σφραγιδόλιθους, από σίδηρο, χαλκό, ασήμι και χρυσό. Το γεγονός, ότι συχνά σε τάφους βρίσκονται προσωπικά αντικείμενα, που σχετίζονται με τον καλλωπισμό, την ενδυμασία και την προβολή της ταυτότητας, υποδεικνύει την ύπαρξη μιας εύρωστης οικονομικά μεσαίας τάξης. Ενδεικτικά σχολιάζεται παρακάτω ένα ιδιαίτερα πλούσιο σύνολο ευρημάτων από τάφο που ανασκάφηκε σε οικοπέδο της οδού Λαγκαδά 55.

Αρχαιολογικά 1968-1970», *Μακεδονικά* 14 (1974) 309-311, όπου σύντομη αναφορά σε μερικές σαρκοφάγους του δυτικού νεκροταφείου.

8. Δημοσίευση υλικού από το δυτικό νεκροταφείο έχουμε στη διδακτορική διατριβή της Μαρκή, ό.π. (σημ. 7). Η πρώτη μελέτη που αφορά αποκλειστικά υλικό του δυτικού νεκροταφείου ανήκει στη Μακροπούλου, ό.π (σημ. 5). Η αδημοσίευτη ακόμα διδακτορική διατριβή της κ. Μακροπούλου περιλαμβάνει 11 οικοπέδα με 845 τάφους, 1.300 περίπου ταφές και 1.500 κινητά ευρήματα. Σε εξέλιξη βρίσκεται η διδακτορική διατριβή του υπογράφωντος την ανακοίνωση αυτή, με θέμα «Η δυτική Νεκρόπολη της Θεσσαλονίκης κατά τη ρωμαϊκή περίοδο (2ο π.Χ.-4ο μ.Χ. αι.)» η οποία περιλαμβάνει 190 τάφους.

Το νεκροταφείο

Το ανασκαμμένο υλικό, τάφοι και κινητά ευρήματα, αν και ελλιπέστατα δημοσιευμένο, συνθέτει μια αρκετά καθαρή και κατατοπιστική εικόνα του δυτικού νεκροταφείου από την ύστερη ελληνιστική μέχρι και την πρώιμη βυζαντινή περίοδο. Σύμφωνα λοιπόν με τα δεδομένα ο αρχαιότερος πυρήνας του νεκροταφείου εντοπίζεται εκατέρωθεν της οδού Λαγκαδά στο ύψος του πάρκου Γ. Ιβάνωφ, όπου ανασκάφηκαν λίγοι διάσπαρτοι τάφοι του 3ου και 2ου π.Χ. αι.⁹ Πολλά διάσπαρτα στα χώματα κινητά ευρήματα κυρίως ύστερης ελληνιστικής περιόδου βεβαιώνουν την ύπαρξη και άλλων τάφων ίδιας περιόδου, οι οποίοι καταστράφηκαν από τους μεταγενέστερους. Στη συμβολή των οδών Λαγκαδά και Αγίου Δημητρίου και λίγο πιο βόρεια στην οδό Λαγκαδά 55 βρέθηκαν και οι αρχαιότεροι μέχρι στιγμής, τάφοι ρωμαϊκής περιόδου, οι οποίοι χρονολογούνται στα μέσα του 1ου μ.Χ. αιώνα. Από τις αρχές του 2ου μ.Χ. αι. αυξάνονται κατά πολύ οι ταφές και αρχίζει η οριζόντια επέκταση του νεκροταφείου, ταυτόχρονα προς όλες τις δυνατές κατευθύνσεις, προς τα νότια κατά μήκος των οδών Ειρήνης και Λαγκαδά, προς τα δυτικά μέχρι την οδό Μοναστηρίου και Γιαννιτσών στο ύψος του Νέου Σιδηροδρομικού Σταθμού και βόρεια μέχρι την οδό Αγίων Πάντων.

Στις αρχές του 3ου μ.Χ. αι. παρατηρείται στον αρχικό πυρήνα ανάμεσα στην οδό Λαγκαδά και Γ. Ιβάνωφ μια ιδιαίτερη πύκνωση των τάφων και συχνά καταστροφή παλαιότερων κατά την κατασκευή νέων. Η στενή γεινίαση πολλών τάφων και η έλλειψη σταθερού προσανατολισμού δείχνει, ότι χρησιμοποιούσαν όποιο ελεύθερο χώρο εύρισκαν, ακόμα και τον πιο περιορισμένο. Τη γενική έλλειψη ελεύθερων χώρων ταφής αποδεικνύουν και οι επιγραφικές μαρτυρίες καθώς τουλάχιστον σαράντα επιγραφές σε σαρκοφάγους και επιτάφια μνημεία από το ανατολικό και δυτικό νεκροταφείο περιέχουν κατάρες και απειλές με υψηλά χρηματικά πρόστιμα, ως εκφοβισμό για την αποτροπή της χρήσης τάφων από μη νόμιμους ιδιοκτήτες. Οι επιγραφές αυτές καταδεικνύουν με τον καλύτερο τρόπο, ότι ήδη από τα τέλη του 2ου μ.Χ. αι. η αδυναμία εξεύρεσης χώρου ταφής ήταν τόσο μεγάλη που αποτελούσε σύνθηος φαινόμενο η παράνομη χρήση ξένων τάφων για νέες ταφές παρά τις απειλές και τα πρόστιμα. Τα αίτια της εξέλιξης αυτής

9. Βλ. Φ. Παπαδοπούλου, *ΑΔ* 19 (1964), Χρον. Β3, 334, με αόριστη αναφορά σε τάφους ελληνιστικής εποχής στη Ραμόνα και Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Κωνσταντούλας, «Ρωμαϊκοί τάφοι σε τμήμα του Δυτικού νεκροταφείου στην οδό Λαγκαδά», *ΑΕΜΘ* 5 (1991) 221-234, όπου βρέθηκαν τρεις τάφοι ελληνιστικής περιόδου. Έξι συνολικά τάφοι ελληνιστικής περιόδου έχουν ανασκαφεί από την 9η ΕΒΑ, μπροστά στο πάρκο Γ. Ιβάνωφ και στα οικοπέδα της οδού Λαγκαδά 53 και 55. Για τις προφορικές αυτές πληροφορίες θεμά ευχαριστώ την υπεύθυνη των ανασκαφών κ. Δ. Μακροπούλου.

ήταν η απότομη αύξηση του πληθυσμού που παρουσίασε η Θεσσαλονίκη από τα μέσα του 2ου μ.Χ. αι. σε συνδυασμό με το γεγονός ότι η «ελευθερη» για ταφές γη ήταν περιορισμένη κατά μήκος της οδού που ένωσε τη Θεσσαλονίκη με την Μακεδονία και την υπόλοιπη Ελλάδα, άρα λίγη¹⁰. Η μοναδική εναλλακτική λύση που προσφερόταν εξαρχής για όσους δεν ήθελαν να αγωνιούν για την ανεύρεση χώρου ταφής για τον εαυτό τους και την οικογένειά τους ήταν η αγορά γης. Η πρακτική είναι έμμεσα γνωστή και από επιγραφικές μαρτυρίες και εφαρμόστηκε όπως φαίνεται στο δυτικό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης σε περιορισμένο βαθμό πιθανώς από τα τέλη 1ου ή τις αρχές του 2ου μ.Χ. αι. καθώς λίγοι είχαν την ανάλογη οικονομική δυνατότητα και πιο εκτεταμένα από τον 3ο μ.Χ. αι., περίοδο ιδιαίτερης οικονομικής άνθησης της πόλης.

Ποια ήταν η αξία της γης εκείνη την εποχή δεν γνωρίζουμε καθώς δεν διαθέτουμε καμία άμεση ή έμμεση σχετική πληροφορία. Το πιθανότερο είναι όμως να είχε μεγάλη αξία καθώς ήταν εύφορη με πολλά νερά και άρα καλλιεργήσιμη. Για τη γεωργική χρήση της γης δεν διαθέτουμε, προς το παρόν τουλάχιστον, επιστημονική τεκμηρίωση, διαθέτουμε όμως για τη βιοτεχνική και εμπορική χρήση της, η οποία παρουσιάζεται ιδιαίτερα έντονη, καθώς έχουν βρεθεί μέχρι τώρα πολλοί εργαστηριακοί χώροι παραγωγής κεραμικών προϊόντων στις οδούς Μοναστηρίου και Γιαννιτσών και δύο μεγάλοι αποθηρευτικοί χώροι εμπορικού χαρακτήρα στην οδό Μοναστηρίου 5 και Οδυσσεώς δίπλα στην κεντρική είσοδο της Θεσσαλονίκης¹¹.

Η μεγάλη αξία της γης καθιστούσε προφανώς την αγορά γης λύση απαγορευτική για τον απλό πολίτη, πιθανώς ακόμα και για πολλούς με σχετικά μεγάλη οικονομική δυνατότητα. Το πρόβλημα αντιμετωπίστηκε σύμφωνα και

10. Την κατάσταση επιδεινώνει η γεωμορφολογία της περιοχής, με κατωφέρεια συχνά έντονη από βορειοανατολικά προς νοτιοδυτικά και μερικούς μεγάλους και μικρούς χείμαρρους, στα όρια υπερχείλισης των οποίων ήταν δύσκολη ή και απαγορευτική κάθε ταφή αφού ήταν σίγουρο, ότι θα καταστραφεί κάποια στιγμή. Φαίνεται όμως ότι και αυτά τα φυσικά εμπόδια προσπάθησαν να υπερβούν αφού ήδη από τον 3ο μ.Χ. αι. χρησιμοποιήθηκε χώρος με ιδιαίτερα δύσκολη πρόσβαση λόγω της απότομης κατωφέρειας, στις υπώρειες του λόφου του Επταπυργίου, σημερινή περιοχή του συνοικισμού Τυρολόης, πάνω από την οδό Λαγκαδά και το πάρκο Γ. Ιβάνωφ.

11. Υπολείμματα εργαστηριακών εγκαταστάσεων παραγωγής κεραμικών προϊόντων έχουν βρεθεί στην οδό Μοναστηρίου 93, Μοναστηρίου 91 και Γιαννιτσών 46. Βλ. Δ. Μακροπούλου, *ΑΔ* 43 (1988), Χρον. Β2, 380-381 η ίδια, *ΑΔ* 51 (1996), Χρον. Β2, 503-504 και η ίδια, *ΑΔ* 53 (1998), Χρον. Β2, 618. Τελευταία ανασκάφηκαν και άλλοι εργαστηριακοί χώροι παραγωγής κεραμικών προϊόντων στον Νέο Σιδηροδρομικό Σταθμό Θεσσαλονίκης στα έργα κατασκευής του Υπόγειου Σιδηρόδρομου. Βλ. Α. Αχειλαρά, «ΜΕΤΡΟ Θεσσαλονίκης. Το αρχαιολογικό έργο της ΙΣΤ΄ Ε.Π.Κ.Α. κατά το 2007», *ΑΕΜΘ* 21 (2007) υπό εκτύπωση και η ίδια, *ΑΕΜΘ* 22 (2008) υπό εκτύπωση. Για τα κτίρια εμπορικού χαρακτήρα στην οδό Μοναστηρίου 5 και Οδυσσεώς, βλ. Δ. Μακροπούλου, *ΑΔ* 50 (1995), Χρον. Β2, 527-528.

με γραπτές μαρτυρίες από τις επαγγελματικές και θρησκευτικές συσσωματώσεις ατόμων, οι οποίες μέσω του κοινού ταμείου αγόραζαν γη, είτε για να την μοιραστούν, ως κοινό χώρο ταφής, είτε για να κατασκευάσουν από κοινού ένα συγκροτήμα τάφων, στο οποίο θα έκαναν όλοι χρήση¹². Αποτέλεσμα της πρακτικής αυτής ήταν η επέκταση του νεκροταφείου κατά τον 3ο και 4ο μ.Χ. αι., με τη μορφή μικρών συγκεντρώσεων τάφων, κυρίως στην περιοχή της Ξηροκρήνης και του Δήμου Αμπελοκήπων, όπου ανασκαφικά αποκαλύφθηκαν ταφικά συγκροτήματα μεμονωμένα ή και μαζί με άλλους τάφους και πολλές μικρές, συχνά πυκνές, και πάντα απομονωμένες συγκεντρώσεις τάφων.

Η δημιουργία, η επέκταση και η τελική μορφή του δυτικού νεκροταφείου, σε συνδυασμό με την πλούσια τυπολογία τάφων και τα σημαντικά κινητά ευρήματα δείχνουν, ότι το δυτικό νεκροταφείο τουλάχιστον κατά την ρωμαϊκή και παλαιохριστιανική περίοδο αποτελούσε έναν πολύ σημαντικό χώρο ταφής, ίσως τον σημαντικότερο, για την μεσαία και ανώτερη τάξη της Θεσσαλονίκης.

Τυπολογία τάφων

Στο δυτικό νεκροταφείο όπως ήδη αναφέρθηκε βρέθηκαν τάφοι όλων των τύπων. Πιο συνηθισμένοι κατά την ελληνιστική και πρώιμη ρωμαϊκή περίοδο λόγω του μαλακού βράχου στην περιοχή της οδού Λαγκαδά ήταν οι λαξευμένοι στον τοπικό βράχο λακκοειδείς τάφοι καλυμμένοι συνήθως με ακανόνιστες πλάκες από σχιστόλιθο ή χώμα. Στα αυτοκρατορικά χρόνια συνεχίζεται η κατασκευή των λακκοειδών τάφων, με τη μορφή απλών ορυγμάτων στο χώμα ή τον βράχο καλυμμένων πρόχειρα με πλάκες από σχιστόλιθο, θραύσματα κεραμίδων, συχνά επιτάφιος στήλες από παλαιότερους τάφους ακόμα και με αργούς λίθους και ταυτόχρονα εμφανίζονται οι κεραμοσκεπείς και οι απλοί κιβωτιόσχημοι τάφοι. Λίγες αναλογικά είναι οι ελεύθερες ταφές, χιλιά ορύγματα στο έδαφος καλυμμένα με χώμα και οι ταφές βρεφών στο εσωτερικό αμφορέων, οι λεγόμενοι εγγυτρισμοί.

Οι σαρκοφάγοι ήταν τάφοι συνήθως οικογενειακοί και έχουν βρεθεί σχετικά λίγες στο δυτικό νεκροταφείο. Η εμφάνισή τους τοποθετείται στις αρχές του 2ου μ.Χ. αι. και η χρήση τους διαρκεί το πιθανότερο μέχρι και το α' τέταρτο του 3ου μ.Χ. αι. Μερικές σαρκοφάγοι είναι ιδιαίτερα μνημειακές, τόσο από άποψη όγκου, αφού ζυγίζουν πολλούς τόνους, όσο και από

12. Οι επαγγελματικές συντεχνίες ονομάζονταν συνήθειες ή κολλήγια και οι θρησκευτικές ενώσεις-θίασοι. Για τις συσσωματώσεις και τις ονομασίες τους καθώς και έμμεσες αναφορές σε αγορά γης για ταφική χρήση, βλ. Π. Μ. Νίγδελης, *Επιγραφικά Θεσσαλονίκεια. Συμβολή στην πολιτική και κοινωνική ιστορία της αρχαίας Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 2006, *passim*.

άποψη αισθητικής καθώς είναι διακοσμημένες με ιδιαίτερα περίτεχνες και σχεδόν ολόγλυφες συνθέσεις. Οι πλούσιοι αυτοί τάφοι αποτελούν σαφή ένδειξη ύπαρξης ιδιαίτερα ακμαίας και εύρωστης οικονομικά τάξης εμπόρων και γαιοκτημόνων. Η ανεύρεση αρκετών ασύλητων και στην αρχική τους θέση, στην αρχή της οδού Λαγκαδά και της οδού Ειρήνης, δείχνει ότι πιθανώς δραστηριοποιούνταν και στην πολιτική, αφού είχαν τη δυνατότητα να τοποθετούν τα ταφικά τους μνημεία σε ιδιαίτερα περίοπτη θέση πολύ κοντά στην κεντρική είσοδο της πόλης. Κάποιες μεμονωμένες σαρκοφάγοι που βρέθηκαν στην οδό Μοναστηρίου και στην οδό Γιαννιτών ήταν το πιθανότερο οικογενειακοί τάφοι γαιοκτημόνων, οι οποίοι τις τοποθέτησαν μέσα στη γη τους¹³.

Ένα ξεχωριστό είδος τάφου σε μορφή ολόκληρου κτιρίου με σαρκοφάγους στο εσωτερικό του, τα λεγόμενα μασωλεία, αντιπροσωπεύονται με ένα παράδειγμα που βρέθηκε στη συμβολή των οδών Μαργαροπούλου και Βερατίου πίσω από τον νέο Σιδηροδρομικό Σταθμό Θεσσαλονίκης (Εικ. 1). Αποτελείται από έναν ορθογώνιο θάλαμο, ο οποίος διασώθηκε σε χαμηλό ύψος, μικρό προθάλαμο καλυμμένο με καμάρα, μικρό διάδρομο και κλίμακα πρόσβασης με τουλάχιστον τρία σκαλοπάτια. Ανάλογα μνημεία συνήθως ημιυπόγεια έχουν ανασκαφεί στη δυτική και νότια Ελλάδα κυρίως τη Νικόπολη και την Πάτρα¹⁴. Στον θάλαμο βρέθηκαν τοποθετημένες αντικριστά δύο μαρμάρινες πλάκες μια μεγάλη και μια αρκετά μικρότερη, όπου το πιθανότερο είχαν τοποθετηθεί σαρκοφάγοι. Χρονολόγηση δεν μπορεί να προταθεί, τα μνημεία όμως αυτού του είδους σε άλλες περιοχές της Ελλάδος χρονολογούνται στις αρχές ή τα μέσα του 2ου μ.Χ. αι.

Ένα πιο σύνθετο και ιδιόμορφο ταφικό μνημείο το οποίο χρησιμοποιήθηκε για πολλές ταφές είναι το cubiculum που βρέθηκε στην οδό Φρυσή 31. Πρόκειται για ένα ορθογώνιο κτίσμα διαστάσεων 8,00 x 5,00 μ. το οποίο διασώθηκε σε τρία επίπεδα, με καταστραμμένη όμως την ανωδομή δεν γνω-

13. Για τη σαρκοφάγο της οδού Γιαννιτών βλ. Μ. Καραμανώλη-Σιγανίδου, *ΑΔ* 20 (1965), Χρον. Β2, 411, πίν. 464α. Για τη σαρκοφάγο της οδού Μοναστηρίου 15, η οποία περιείχε τρεις σκελετούς βλ. Ι. Βοκοπούλου, *ΑΔ* 35 (1980), Χρον. Β2, 367. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του βουλευτού Τ. Κλαύδιου Λύκου, ο οποίος πέθανε το 147/148 μ.Χ., και σύμφωνα με την επιγραφή της σαρκοφάγου του, η οποία βρέθηκε μετακινημένη, έχτισε μέσα σε δική του γη ένα «κηποτάφιο», δηλαδή έναν περικλειστο κήπο με δένδρα και λουλούδια, όπου τοποθέτησε σαρκοφάγους, προφανώς της οικογένειάς του και ανδριάντες. Βλ. Νίγδελς, *ό.π.* (σημ. 12), σ. 375 σημ. 12. Για τις σαρκοφάγους της Θεσσαλονίκης βλ. Koch – Sichtermann, *ό.π.* (σημ. 7) σημ. 12.

14. Βλ. Κ. Ζάχος – Αν. Γεωργίου, «Νικόπολη. Βόρεια και δυτική νεκρόπολη», *ΑΔ* 52 (1997), Χρον. Β2, 581-592, πίν. 216-217. Ι. Δεκουλάκου, «Στήλη». *Τόμος εις μνήμην Ν. Κοντολέοντος*, Αθήνα 1980, σσ. 556-575, πίν. 256-259. Ι. Α. Παπαποστόλου, «Ρωμαϊκό μασωλείο στην Πάτρα», *ΑΕ* (1983) 1-34.

ρίζουμε τη μορφή κάλυψης και τον τρόπο πρόσβασης. Στα τρία επίπεδά του βρέθηκαν πολλές ορθογώνιες θήκες διαμορφωμένες στις πλευρικές τοξωτές κόγχες. Χρονολογείται στο τέλος του 3ου αι. μ.Χ. και έχει περίοδο χρήσης μέχρι και τον 4ο μ.Χ. αι.¹⁵.

Οι καμαρωτοί τάφοι εμφανίστηκαν το πιθανότερο στα μέσα του 3ου μ.Χ. αι., αποτέλεσμα μιας γενικότερης αναβίωσης του ένδοξου μακεδονικού παρελθόντος της εποχής, η οποία προκάλεσε πιθανώς και την επαναφορά της ιδέας του καμαρωτού μακεδονικού τάφου, η μορφή και η κατασκευή του οποίου βέβαια προσαρμόστηκε στις τεχνικές γνώσεις και οικονομικές δυνατότητες της εποχής. Ο «νέος» αυτός τύπος τάφου γρήγορα κυριάρχησε ενισχυμένος κυρίως από τις νέες θρησκευτικές αντιλήψεις διαχείρισης του σώματος, αντιλήψεις οι οποίες ευνόησαν και την κοινή πολλαπλή ταφή σε έναν τάφο. Έχουν βρεθεί εκατοντάδες καμαρωτοί τάφοι, μεμονωμένοι και σε συγκροτήματα δύο, τριών, έξι και εννέα τάφων καθώς και μερικά συγκροτήματα δεκάδων καμαρωτών τάφων σε παράταξη, σε μία ή σε δύο σειρές με κοινή μεσοτοιχία. Ενδεικτικά αναφέρονται το συγκρότημα των εννέα καμαρωτών τάφων με περιβολο και πιθανώς στεγασμένη αυλή που ανασκάφηκε στην οδό Λαγκαδά 55 και το συγκρότημα τεσσάρων καμαρωτών τάφων που ανασκάφηκε στην οδό Δημοσθένους 8 (Εικ. 2). Και στις δύο περιπτώσεις ένας ισχυρός περιβολος προστάτευε το συγκρότημα και είχαν χώρο για τη διενέργεια των νεκρικών τελετών, τα γνωστά νεκροδείπνα¹⁶.

Ιδιαίτερα μνημειώδες κτίσμα ήταν το πεντάκογχο ταφικό μνημείο, πιθανώς μαρτύριο, το οποίο ανασκάφηκε το 1972 στην οδό Καλλιθέας 25 και χρονολογείται στον 5ο μ.Χ. αι. Είναι ένα μεγάλο οικοδόμημα διαστάσεων 13,50 x 11,50 μ. με πέντε μεγάλες κόγχες, μνημειώδη είσοδο και εξωτερικό περιβολο, το οποίο διασώθηκε σε χαμηλό ύψος. Εσωτερικά οι τοίχοι καλύπτονταν με ορθομαρμάρινη και τοιχογραφίες και το δάπεδο ήταν επενδυμένο με μαρμαρίνες πλάκες. Άγνωστος είναι ο τρόπος στέγασσης του κτιρίου, πιθανώς όμως είχε αψίδες πάνω από τις κόγχες και θόλο στο κεντρικό τμήμα¹⁷.

Επιτάφια βωμοειδή σήματα

Οι κατασκευές αυτές είναι γνωστές από το ανατολικό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης αλλά και από άλλες περιοχές του ρωμαϊκού κόσμου. Φαίνεται

15. Δ. Μακροπούλου, *ΑΔ* 52 (1997), Χρον. Β2, 701-702 και Μακροπούλου, *ό.π.* (σημ. 5), σσ. 277-285, πίν. 58-59. Επίσης Μαρκή, *ό.π.* (σημ. 7), σσ. 100-103.

16. Βλ. Π. Αδάμ-Βελένη, *ΑΔ* 42 (1987), Χρον. Β2, 354-355, σχ. 5, εικ. 196α, για το συγκρότημα της οδού Δημοσθένους 8, και Δ. Μακροπούλου, *ΑΔ* 45 (1990), Χρον. Β2, 335-336, σχ. 2, για το συγκρότημα της οδού Λαγκαδά 55.

17. Βλ. Μαρκή, *ό.π.* (σημ. 7), σσ. 91-94, σχ. 1 και 32, πίν.40α.

να αποτελούν αναβίωση ή συνέχεια ενός σχετικά σπάνια επιτάφιου μνημείου, γνωστού ήδη από τα αρχαϊκά χρόνια, το οποίο συμβατικά και μάλλον λαθεμένα επικράτησε να ονομάζεται «τράπεζα» και λειτουργούσε αρχικά ως Σήμα πάνω σε έναν τάφο. Διάφορες παραλλαγές συνδέουν τα μνημεία αυτά με μεταθανάτιες τελετουργίες και πιθανώς ηρωολατρεία¹⁸. Στα ρωμαϊκά χρόνια η ύπαρξη σε πολλά βωμοειδή Σήματα αγωγού χοών από την επιφάνειά τους μέχρι και το εσωτερικό του τάφου αποδεικνύει τη λατρευτική χρήση των επιτάφιων αυτών κατασκευών, ενώ η υπέργεια μνημειακή τους μορφή αποδεικνύει τη λειτουργία τους και ως επιτάφια Σήματα. Τα αρχαιότερα παραδείγματα στη Θεσσαλονίκη χρονολογούνται στο β' μισό του 1ου μ.Χ. αι. και η χρήση τους διαρκεί μέχρι τα μέσα ή τα τέλη του 2ου μ.Χ. αι. Η μορφή τους είναι αυτή μιας κυβικής ή ορθογώνιας παραλληλεπίπεδης κατασκευής, συχνά με μία ή δύο βαθμίδες στη βάση ή την επίστεψή τους. Κατασκευάζονταν, είτε με χυτή τοιχοποιία από αργούς λίθους και χονδρό κονίαμα ως συνδετικό υλικό, είτε με επιμελημένη κατασκευή από αργολιθοδομή περιμετρικά και χυτή τοιχοποιία στο εσωτερικό. Σπάνια κατασκευάζονταν με καλά δουλεμένους και τετραγωνισμένους λίθους ή μάρμαρο. Οι εξωτερικές επιφάνειες εξομαλύνονταν με ένα λεπτό στρώμα κονιάματος το οποίο έφερε λευκό ή κιτρινωπό επίχρισμα και σπάνια χρωματική διακόσμηση. Κατασκευάζονταν πάνω στον τάφο, σπάνια με τη μεσολάβηση χώματος και σε λίγες περιπτώσεις ο τάφος ενσωματώθηκε μέσα στην αργολιθοδομή τους. Κάλυπταν συνήθως ενταφιασμό σε κεραμοσκεπείς ή κιβωτιόσχημους χτιστούς τάφους και καύση σε καλυμμένους με χώμα ή πλάκες οχιστόλιθου λαξευτούς λακκοειδείς τάφους¹⁹.

Με τα λίγα υπάρχοντα δημοσιευμένα στοιχεία το αρχαιότερο επιτάφιο Σήμα στο δυτικό νεκροταφείο ανασκάφηκε στην οδό Λαγκαδά 55, πάνω σε μια καταστραμμένη δεξαμενή ελληνιστικής περιόδου, την οποία χρησιμοποιήσε ως βάση του. Παρά την εκτεταμένη καταστροφή του Σήματος διακρίνονταν κατά την ανασκαφή το ορθογώνιο σχήμα του, διαστάσεων 2,50 x 1,25 μ. με ανώτερο ύψος διατήρησης τα 0,60 - 0,70 μ. περίπου (Εικ. 3). Κατασκευάστηκε περιμετρικά με προεγμένη και ισχυρή αργολιθοδομή και

18. Βλ. Kurtz – Boardman, *ό.π.* (σημ. 1), σσ. 155, 168, 215-216, 285.

19. Βλ. Χ. Μακαρόνας, «Ανασκαφή Νεκροπόλεως εν Θεσσαλονίκη», *ΠΑΕ* (1949) 145-161 και ο ίδιος, *ΠΑΕ* (1951) 164-172· Α. Βαβρίτσας, *ΑΔ* 26 (1971), Χρον. Β2, 377-382, πίν. 371-379· Αδάμ-Βελήνη – Κωνσταντούλας, *ό.π.* (σημ. 9), 225-226, σχ. 1, εικ. 7α,β· Ε. Πελεκανίδου, «Νέα ευρήματα στο ανατολικό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης», *ΑΕΜΘ* 7 (1993) 377· Μ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη – Α. Λιούτας, «Οδός Μελενίκου και Χατζηανδρέου», *ΑΔ* 49 (1994), Χρον. Β2, 433-436, πίν. 137-139· Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, *ό.π.* (σημ. 1), 211-212· Μ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη - Α. Καϊάφα, «Το ανατολικό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης και πάλι», *ΑΕΜΘ* 17 (2003) 234-235· οι ίδιες, «Θεσσαλονίκη: Οδός Κ. Μελενίκου. Η συνέχεια», *ΑΕΜΘ* 18 (2004) 272-273, εικ. 4,7.

στο κεντρικό τμήμα με χυτή τοιχοποιία. Χρησιμοποιήθηκαν μεγάλοι και μικροί αδούλευτοι αργοί λίθοι με συνδετικό υλικό ισχυρό ασβεστοκονίαμα και λάσπη. Το βωμοειδές Σήμα κάλυπτε έναν ορθογώνιο λάκκο ανοιγμένο κάθετα στον κατά μήκος άξονα της Δεξαμενής, τμήμα της οποίας καταστράφηκε κατά τη διάνοιξη του λάκκου, στον οποίο σωριάστηκαν τα υπολείμματα της ταφικής πυράς η οποία είχε γίνει σε άλλο χώρο (Εικ. 4). Βρέθηκε μεγάλη ποσότητα στάχτης καμένων οργανικών υλικών, λίγα απανθρακωμένα οστά, απανθρακωμένοι σπόροι κουκουναριού και μεγάλος αριθμός προσωπικών αντικειμένων τα οποία τοποθετήθηκαν μαζί με το νεκρό στον τάφο²⁰.

Πιο συγκεκριμένα βρέθηκε ένα ασημένιο δηνάριο, δύο κυλινδρικά ωκέλυφα πήλινα κύπελλα (Εικ. 5), δύο πήλινα βολβόσχημα μυροδοχεία, ένας ερυθροβαφές σκύφος, πέντε γυάλινα μυροδοχεία (Εικ. 6), μία χάλκινη αρυβαλλοειδής λύκηθος τύπου Talcott (Εικ. 7), τρεις χάλκινες στελεγγίδες (Εικ. 8), ένα χάλκινο εγχειρίδιο, μία χάλκινη πόρπη τύπου *aucissa*, τρεις χάλκινοι κρίκοι (Εικ. 9), μία χάλκινη θήκη κέρινου σφραγίσματος εγγράφου (Εικ. 10), ένα περίαπτο από κεχρημπάρι, τέσσερις γυάλινες, πέντε οστέινες και μία λίθινη ψήφοι, πιθανώς πεσσοί επιτραπέζιου παιχνιδιού (Εικ. 11), ένα θαλάσσιο όστρεο, χάλκινο κλειδί μικρού κιβωτιδίου, χάλκινα θραύσματα, το πιθανότερο μεταλλικής επένδυσης κιβωτιδίου από οργανικό υλικό, το οποίο ίσως περιείχε τα γυάλινα μυροδοχεία. Τα περισσότερα από τα αντικείμενα μπουρούν να χρονολογηθούν με σχετική ασφάλεια και με βάση τα συγκριτικά παρόμοια στον 1ο μ.Χ. αι., το αργυρό νόμισμα όμως που είναι κοπής νομισματοκοπείου Ρώμης του 68-66 π.Χ. είναι προφανώς οικογενειακό κειμήλιο το οποίο τοποθετήθηκε με τον νεκρό στον τάφο, ως ένδειξη τιμής και σεβασμού.

Τα ταφικά αυτά μνημεία βρίσκονται στο δυτικό νεκροταφείο σε ομάδες των πέντε έως και δεκαπέντε σημάτων. Μέχρι τώρα έχουν ανασκαφεί σε πέντε διαφορετικές τοποθεσίες, από την οδό Λαγκαδά μέχρι και την οδό Γιαννιτών, τουλάχιστον πενήντα βωμοειδή σήματα διαφόρων μορφών και διαστάσεων. Τα σήματα αυτά αν και δεν πρέπει να ήταν ιδιαίτερα δαπανηρά μνημεία, δηλώνουν την ύπαρξη μιας μεσαίας εύρωστης οικονομικά τάξης, το πιθανότερο εμπόρων, τα μέλη της οποίας εγκαθίστανται στη Θεσσαλονίκη σταδιακά μετά τα χρόνια του Αυγούστου και πιθανώς σε όλη τη διάρκεια του 1ου μ.Χ. αι., συντελώντας καθοριστικά στην οικονομική και πληθυσμιακή άνθηση της πόλης κατά τον 2ο και 3ο μ.Χ. αι.

ΚΥΡΙΑΚΟΣ Ι. ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΥΛΑΣ

20. Βλ. Αδάμ-Βελένη - Κωνσταντούλας, *ό.π.* (σημ. 9), 227-228, όπου σύντομη αναφορά του τάφου και των ευρημάτων χωρίς σχολιασμό και φωτογραφίες.

Εικ. 1. Μανσωλείο Μαργαροπούλου και Βερατίου.

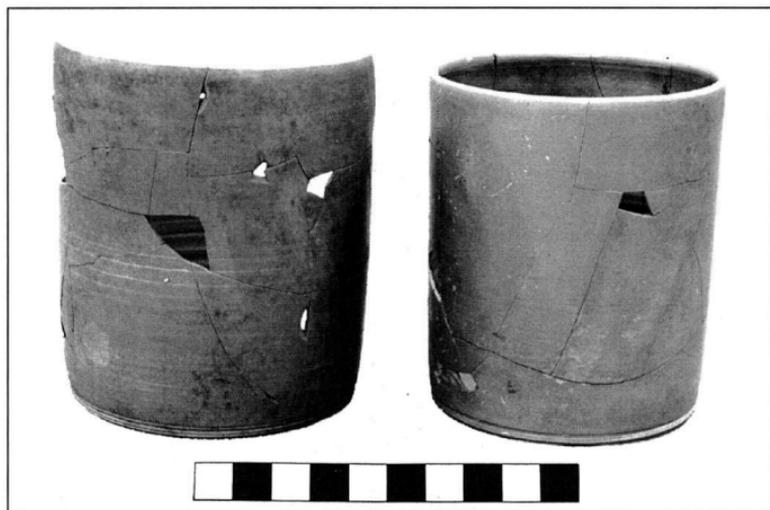
Εικ. 2. Ταφικό συγκρότημα οδού Δημοσθένους 8.

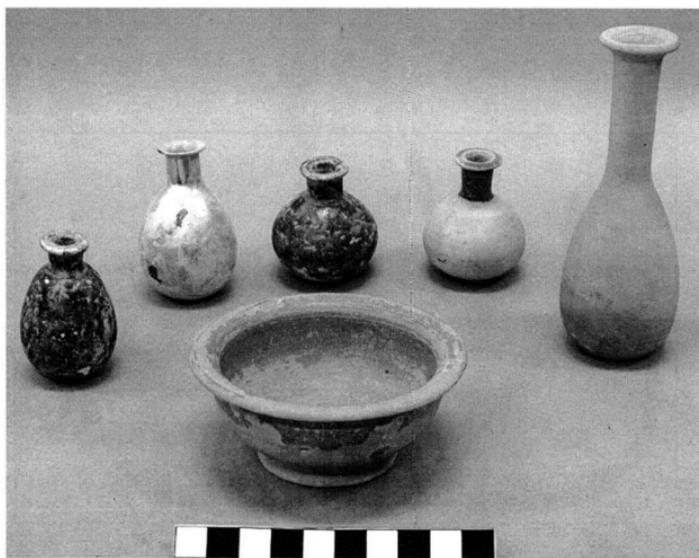
Εικ. 3. Το επιτάφιο Σήμα Δ στην οδό Λαγκαδά 55.

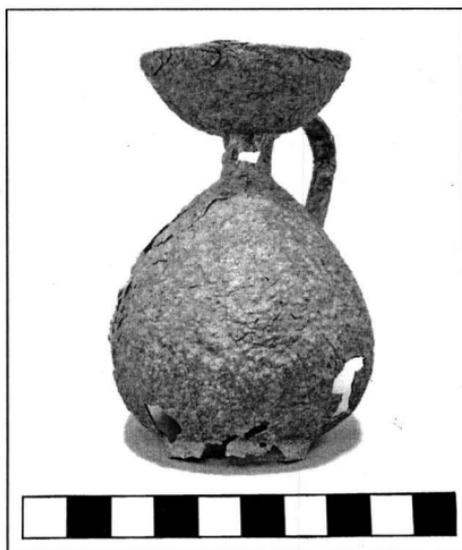
Εικ. 4. Η δεξαμενή και ο υποκείμενος τάφος του Σήματος Δ.

Εικ. 5. Κυλινδρικά κύπελλα κατηγορίας terra sigillata.

Εικ. 6. Πήλινα και γάλινα μυροδοχεία - Ερυθροβαφής σκύφος.

Εικ. 7. Χάλκινη αρυβαλλοειδής λήκυθος τύπου Talkott.

Εικ. 8. Χάλκινες στελεγγίδες.

Εικ. 9. Χάλκινο εγχειρίδιο-Χάλκινοι κρίκοι-Χάλκινη πόρπη.

Εικ.10. Θήκη σφραγίσματος εγγράφου.

Εικ. 11. Περίσπτο από κεχρμπάρι - Γυάλινες και οστέινες ψήφοι - Λίθινη ψήφος.